

جامعه و بازار در عصر ناصری

با نگاهی به اوضاع اجتماعی و اقتصادی
در عصر قاجار

فیاض زاهد
و هدی موسوی

جامعه و بازار در عصر ناصری

با نگاهی به اوضاع اجتماعی و اقتصادی در عصر قاجار

فیاض زاهد

هدی موسوی

فهرست نویسی پیش از انتشار کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

سرشناسه:	زاهد، فیاض ۱۳۴۱.
عنوان و نام پدیدآور:	جامعه و بازار در عصر ناصری: با نگاهی به اوضاع اجتماعی و اقتصادی در عصر قاجار
مشخصات نشر:	فیاض زاهد و هدی موسوی نشر تاریخ ایران، ۱۳۹۷
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۸۶۸۷-۱۹-۱	وضعیت فهرست نویسی: فیفا
مشخصات ظاهری: ۴۹۰ص	یادداشت: کتابنامه
موضوع:	ایران، تاریخ، قاجاریان، ۱۳۴۴-۱۱۹۳ ق.
موضوع:	Iran, History, Qajar, 1779-1925
موضوع:	ایران، اوضاع اقتصادی، قرن ۱۳ ق.
موضوع:	Iran, Economic conditions, 19th century
شناسه افزوده:	موسوی، سیدهدی، ۱۳۶۴
رده بندی کنگره:	DSR ۱۳۱۱/ز ۲ ج ۲ ۱۳۹۶
رده بندی دیویی: ۹۵۵/۰۷۴	شماره کتابشناسی ملی: ۵۱۲۴۶۹۰

نشر تاریخ ایران (شرکت سهامی خاص)

تهران، خیابان فلسطین، ساختمان ۱۱۰، طبقه سوم، شماره ۳۰۴، تلفن: ۶۶۴۶۳۰۳۰

جامعه و بازار در عصر ناصری

با نگاهی به اوضاع اجتماعی و اقتصادی در عصر قاجار

فیاض زاهد

هدی موسوی

اجرا: نشر تاریخ ایران

طرح جلد: فریبا علایی چاپ و صحافی: کتاب شمس

چاپ اول: ۱۳۹۷ تیراز: ۱۰۰۰

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۸۶۸۷-۱۹-۱ ISBN: 978-600-8687-19-1

قیمت: ۵۰,۰۰۰ تومان

حق چاپ محفوظ و در اختیار نشر تاریخ ایران است.

فهرست عنوان

۹	مقدمه
۱۵	سخنی درباره منابع
	بخش اول: بررسی ساختار و مناسبات حاکم بر بازار ایران در عصر قاجار با تکیه و نگاه
۳۳	خاص بر عصر ناصری
۳۳	مقدمه
۳۴	فصل اول: کسبه بازار
۳۴	تجار و بازرگانان
۴۴	فروشنده‌های دوره‌گر
۴۹	لوطیان
۵۶	فصل دوم: اصناف
۵۶	اصناف در دوره قاجار
۵۸	انجمن‌های صنفی
۶۳	نقش اصناف در اعتراضات عمومی
۷۸	فصل سوم: پول و نحوه رایج داد و ستد
۷۸	اوزان و سکه‌های رایج
۸۴	تأسیس ضرابخانه دولتی
۸۹	صرافی
۹۴	بانک
۱۰۶	فصل چهارم: گذری بر نحوه و شیوه استقرار بازار در ایران
۱۰۶	معماری زبان قدرت
۱۱۳	معماری بازار در شهرهای ایران

۱۲۱	کاروانسراها
۱۲۵	بخش دوم: بررسی اوضاع اجتماعی ایران در عصر ناصری
۱۲۵	مقدمه
۱۲۵	فصل اول: سطح زندگی جامعه
۱۳۶	اقتصاد شهری
۱۴۵	اقتصاد روستایی
	اقتصاد ایلیاتی
۱۵۲	فصل دوم: تعلیم و تربیت در عصر ناصری
۱۵۲	نظام آموزشی سنتی
۱۶۳	تأسیس دارالفنون
۱۷۱	اصلاحات آموزشی ناصرالدین شاه
۱۸۷	فصل سوم: زنان در ایران عصر قاجار
۱۸۷	سطح آموزشی زنان
۱۹۳	زنان و فعالیت‌های عمومی
۲۰۴	نقش زنان در معادلات سیاسی
۲۱۳	فصل چهارم: روحانیون
۲۱۳	سلسله مراتب مذهبی در عصر قاجار
۲۱۸	تعامل روحانیون با حکومت و بازار
۲۳۳	بخش سوم: تأثیر و تأثر اوضاع اجتماعی بر بازار عصر ناصری
۲۳۳	مقدمه
۲۳۵	فصل اول: جامعه در بستر حاکمیت قاجارها
۲۳۵	حاکمیت استبدادی
۲۳۵	سطح رفاه اجتماعی
۲۸۰	فصل دوم: اقتصاد زراعی، تجاری و صنعتی ایران عصر ناصری
۲۸۰	زمینداری و عوامل کاهنده تولید
۳۰۵	فراز و فرودهای تجارت
۳۳۵	صنایع
۳۵۴	راه‌های ارتباطی
۳۷۱	فصل سوم: تحولات اجتماعی و بازار عصر ناصری
۳۷۱	شکار امتیازات

۳۸۹
۴۰۳
۴۲۶
۴۴۷
۴۴۷
۴۵۵
۴۷۷

تلگراف، عنصر تحول اجتماعی

خانه تکانی تاریخ

بی ثباتی طبیعت

بخش چهارم

کلام آخر

منابع و مأخذ

نمایه اعلام

مقدمه

یکی از حلقه‌های مفقوده تاریخ معاصر ایران، بررسی، نقد، تحلیل و ارائه تصویری مناسب و تاحدی دقیق از تاریخ اجتماعی ایران است. شاید سنت محافظه‌کاری و یا ماندن در دامگه نگره‌های سنتی و کلاسیک در امر تاریخ‌نگاری، مورخ ایرانی را از پرداختن و نیل به موضوعات جدید باز داشته است. سنت تاریخ‌نگاری در سال‌های اخیر نه تنها گام‌های بلندی به سوی افق‌های جدید برنداشته؛ بلکه، حتی در تولید آثار کلاسیک نیز ناتوان مانده است. شاید این مسائل به دلیل فقر و بی‌توجهی و مشکلاتی باشد که نویسندگان و محققان در حوزه علوم انسانی بطور عام و تاریخ بطور خاص با آن دست به گریبانند. محققان ایرانی تمرکز معناداری بر ابعاد گوناگون مطالعات تاریخی نداشتند. اگر بخواهیم به منابعی در باب حوزه‌های تاریخ اجتماعی اشاره کنیم تنها می‌توانیم آثاری به تعداد انگشتان دست را ردیف کنیم. این در حالی است که در دانشگاه‌ها و مراکز علمی دیگر در ممالکی که همزیستی بیشتری با تاریخ دارند، قاعده کار متفاوت است. از یک سو، نگاه جدید به حوزه تاریخ و تاریخ‌نگاری درهای جدیدی را به روی مورخان گشوده است. از سوی دیگر، ابعاد مختلف مطالعات تاریخی در بخش‌های متفاوت امکان‌دآوری و تحلیل فراخ‌تری را به مورخ و محقق می‌دهد. همین رویکردها حتی در روش کار تاریخ‌نگاری تأثیر گذاشته است. به گونه‌ای که مورخان رویداد محور و جزءنگر ساخته است. دیگر از تحلیل‌های عام و کلی خبری نیست. پایبندی به روایت‌ها عمیق‌تر شده و تحلیل‌های عام جای خود را به قضاوت‌های محدود و با حزم بیشتری داده است. عصر مورخان از جنس ابن خلدون و ویل دورانت به پایان رسیده و مورخ به ابزارهای بیشتر و دقیق‌تری برای اثبات نظر خود نیازمند است.

به زبان ساده تر هرچند مفهوم تاریخ از منظر پوزیتیویستی قابل تأیید و ادراک نیست، اما روش‌ها و ابزارهای فراوانی به علمی دیدن تاریخ و پیوستگی آن به دانش نوین بشر مدد رسانده است. ما در تاریخ ایران با ابهامات و پرسش‌های فراوانی روبرو هستیم. یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های ما در تاریخ ایران، بی‌اطلاعی از روند تغییرات و رویدادهای اجتماعی است. اگر بتوان آثاری منتشر کرد تا با تکیه بر تحلیل‌های جزئی و روشن کردن حیطه مطالعات اجتماعی به درک روشن‌تری از تاریخ مناسبات اجتماعی دست یافت، درنهایت به تحلیل شفاف‌تری از رویدادهای این سرزمین خواهیم رسید.

دفتری که پیش روی شما است تلاش اندک و مختصری برای واکاوی و آشنایی بیشتر بخش‌هایی اندک از تاریخ اجتماعی ایران در عصر ناصرالدین‌شاه قاجار است. در این مطالعه محدود ضمن تمرکز بر وضعیت بازار و مؤلفه‌های اقتصادی، شیوه معاش و دادوستد اقتصادی، وضعیت آموزش و پرورش و نهادهای اجتماعی مرتبط، زنان و منزلت آنان، پول و مسائل مرتبط با آن، تجارت داخلی و خارجی، بیماری‌های واگیر و ... مورد بررسی قرار می‌گیرد. علاوه بر آن، ما در این کتاب در صدد روشن‌تر نشان دادن وضعیتی هستیم که اجداد ما در اوج دوران قاجار با آن مواجه بودند. این رویکرد حتی به ما درک بهتر نهضت‌ها و پویش‌های سیاسی، مذهبی و اجتماعی کمک می‌کند. در این مطالعه تمرکز بیشتری بر بازار خواهیم داشت. نشان می‌دهیم که این نهاد اقتصادی چه میزان تأثیر و کارآمدی بر مؤلفه‌های اجتماعی داشته است.

بازار به عنوان مهم‌ترین رکن حیات شهری در دوره باستان و اسلامی عرصه حضور و کوشش یکی از عناصر متشکله اجتماع شهری یعنی بازاریان اعم از «تجار عمده فروش و اصناف خرده فروش» بوده است. چنان‌که می‌دانیم بازار انبار غله، کارگاه، محل کسب و کار، بانک، هسته آموزشی و دینی جامعه بود. این مراکز به عنوان مرکز فعالیت‌های تجاری، بخشی از مرکز شهر را تشکیل می‌داد. که عبارتند از مجموعه‌ای از دکان‌ها، حجره‌ها، کارگاه‌های صنایع دستی، بناهای مورد نیاز مردم و خانه‌های مسکونی. از این رو، بررسی این مکان همواره شالوده اصلی زندگی شهری به حساب می‌آید.

به سادگی می‌توان بازار را حلقه واسط کشاورزی، واردات و اندک تولید

صنعتی، عمدتاً دستی داخلی با مصرف‌کننده دانست؛ بنابراین، می‌توان گفت تجار و بازرگانان معماران اصلی کسب زندگی مردمان از دیرباز تاکنون می‌باشند. بازرگانانی که می‌کوشیدند با تغییر کسب زندگی محصولات جدید را به مزاج ایرانیان ساده دل آن عصر خوش بیاورند. در این میان تجار خارجی نیز به دنبال آن بودند تا استعماری خاموش را در این سرزمین پایه گذارند، آری استعماری خاموش!

تاریخ قرن نوزدهم ایران مرحله انتقال جامعه‌ای است که در حال گذر از یک دوره روستایی، توسعه‌نیافته و رسیدن به یک دوره مدرن است. به همین لحاظ نه تنها مورد توجه مورخین بلکه مورد علاقه محققین رشته‌های دیگر نیز می‌باشد. روزگار ناصری دنیایی بود که در آن تحرک اجتماعی و این‌که کسی با پیشینه معتبر بتواند به مقام اجتماعی بالا برسد وجود داشت. در این دوره عقاید اصلاح طلبانه نفوذ کرده بود از این رو، ما به واقع شاهد تحولاتی دوران سازتر از سایر قرون می‌باشیم. شیوه‌های تولید در این دوره دچار تحول شدند، پیشرفت علوم گوناگون و به تناسب آن کاربرد صنایع در کشور، کاربرد بانک و برخی تغییرات پولی در نظام مالیاتی همه معاملات سنتی را به هم ریخت. در این دوره همه چیز تغییر می‌کند و حتی شیوه اندیشیدن نیز متحول می‌شود. شماری از جوامع اروپایی در نتیجه مجموعه پیچیده‌ای از عوامل مختلف صنعتی شدند و جوامعی چون ایران از قافله صنعت و پیشرفت غافل ماندند!

ساختار سیاسی ایران در دوره ناصرالدین‌شاه مانند دوران قبل است؛ یا به عبارتی، دست نخورده باقی مانده است. اما با یک تفاوت در دوران قاجار جامعه بین‌المللی تغییر کرده است و به تناسب آن دیدگاه افراد نیز تغییر می‌کند. ناگفته پیداست که دوران ناصری را از جهاتی می‌توان با ثبات‌ترین دوره حکومت در عصر قاجار و شاید هم اندکی قبل تر دانست؛ زیرا، در این دوران اندکی سطح رفاه اجتماعی ارتقاء یافت. مردم اندک اندک می‌توانستند تجارت در بازارهای جاافتاده تری را تجربه کنند. اقتصاد زراعی و صنعتی ایران به آرامی واقعیات تجارت را تجربه می‌کرد. در این روزها اخبار امیدوارکننده تری از نوسازی و دگرگونی‌های مثبت در دنیای تجارت به گوش می‌رسید و برخی تحولات دیگر نیز در راه بود.

این دفتر تلاشی است برای یافتن پاسخ‌های نو به پرسش‌هایی چون چرا اصلاحات در ایران عصر ناصری ناکام ماند؟ تأثیر تغییرات اجتماعی در ایران عصر ناصری بر مناسبات و ویژگی‌های بازار در این دوره چه بود؟ پائین بودن سطح بهداشت عمومی و بروز قحطی‌های ادواری مناسبات اقتصادی را در این دوره با چه تحولاتی مواجه ساخت؟ وجود شیوه‌های تولید سنتی در اقتصاد کشاورزی و ورود کالاهای غربی به کشور چه تأثیری بر شیوه و روش زندگی ایرانیان داشت؟ علل ضعف و عقب‌ماندگی ایران در این دوره چه بود؟ چه تلاش‌هایی می‌توانست برای برون رفت از بحران عقب‌ماندگی در زمینه‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی مؤثر باشد؟ و ده‌ها پرسش دیگر.

این پژوهش سر آن ندارد تا دورانی از تاریخ را نقد کند و آنگاه به قضاوت بنشیند؛ آن وقت سراسر تاریخ معاصر ما نیازمند نقد و قضاوت است. بلکه، آنچه در این پژوهش آمده است بیانگر کوششی است برای شناخت بیشتر ساختار و جزئیاتی از مناسبات اجتماعی دوره ناصری در ایران؛ اینکه در دوران پنجاه ساله ناصری بر ایران چه گذشت و این روندها بر آینده ایران چه تأثیراتی گذاشته است.

بخش اول مناسبات حاکم بر بازار ایران را به رشته تحریر درآورده است و بررسی مختصری از رابطه حکومت و مردم در مناسبات اقتصادی را ارائه می‌دهد. در این بخش به کسبه بازار، فعالیت‌های اصناف و تجار، نقش بازاریان در فعالیت‌های اقتصادی و سیاسی، پول و نحوه رایج دادوستد، فعالیت‌های بانکداری و بالأخره به شیوه استقرار بازار در شهرهای ایران پرداخته است.

بخش دوم همان‌گونه که از عنوانش پیدا است، گزارشی است از اوضاع اجتماعی ایران در عصر ناصری؛ تصویری است گرچه ناقص ولی مختصر از آنچه بر مردم در آن دوران گذشت.

بخش سوم تحلیلی است بر بخش‌ها گذشته، زیرا قصد دارد تأثیر جامعه بر بازار را بررسی کند. در این بخش ابتدا، ضمن بیان سیاست‌های دولت در بخش کشاورزی که عمده‌ترین بخش اقتصادی بود به بررسی فناوری تولید در کشاورزی اختصاص یافته است؛ سپس، به تولیدات صنعتی در بازار و چگونگی نوسانات آن در شرایط متفاوت سیاسی، اجناس وارداتی و تأثیر آن بر صنایع

دستی و شیوه زندگی ایرانیان پرداخته است؛ سرانجام، تحولات اجتماعی نظیر ایجاد سیم‌های تلگراف، وجود راه‌های ارتباطی، انعقاد قراردادهای اقتصادی، فرهنگی و سیاسی، بروز قحطی‌های ادواری و تأثیر آنها بر اقتصاد بازار را مورد بررسی قرار می‌دهد.

بخش چهارم نیز با جمع‌بندی مطالب فصول گذشته و فهرستی از منابع و مأخذ مورد استفاده در پژوهش پیش‌رو نگرارش این دفتر را به پایان می‌رساند. آنچه در این پژوهش آمده پیش‌درآمدی است برای تشویق و فتح‌بابی جدید برای نویسندگان و محققان دیگر. شاید طرح این پرسش‌ها و تلاش برای پاسخ دادن محدود به برخی از این موضوعات، نویسندگان و محققان دیگری را تشویق کند تا به این دغدغه‌ها، پاسخ‌های متقن‌تر و علمی‌تری بدهند. راهی که به نظر می‌رسد نمی‌توان بن‌بست یا پایانی برایش متصور شد. امیدواریم خواندن این کتاب شما را با بخش‌هایی از تاریخ اجتماعی ایران آشنا سازد و مجدداً این نجوار را در گوشمان زمزمه کند که راه آیندگان ما تنها از درک بهتر و عمیق‌تر تاریخ دیروزمان می‌گذرد.

فیاض زاهد

هدی موسوی

سخنی درباره منابع

منابعی که در اینجا معرفی می‌شوند نه شامل تمامی منابع موجود و مرتبط با پژوهش حاضر در عصر قاجار هستند و نه الزاماً تمامی منابع مورد استفاده را در برمی‌گیرند. آن قسم از منابعی را که ما قصد بررسی آن‌ها را در اینجا داریم به شش دسته تقسیم می‌شود.

۱. منابع دسته اول تاریخ دوره‌ای یا تاریخ اجتماعی عصر قاجار.
۲. رساله‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی.
۳. سفرنامه‌ها، شرح حال و خاطرات.
۴. مطالعات جدید و منابع در باب امور اقتصادی «مالی» و اجتماعی در دوره قاجار.
۵. روزنامه‌ها و مجموعه مقالات.
۶. اسناد و مدارک.

۱. منابع دسته اول تاریخ دوره‌ای یا تاریخ اجتماعی عصر قاجار.
تاریخ قاجار «حقایق الاخبار ناصری»^۱ کتابی تاریخی به زبان فارسی در دوره قاجار با تألیف محمدجعفر خورموجی (از مورخان دربار ناصرالدین شاه قاجار ملقب به حقایق‌نگار) است. او تألیف این کتاب را در سال ۱۲۷۶ ق / ۱۸۵۹ م. به

۱. خورموجی، محمدحسین، تاریخ قاجار حقایق الاخبار ناصری، مصحح حسین خدیوچم، انتشارات زوار، تهران، ۱۳۴۴.

درخواست ناصرالدین شاه آغاز کرد. چنانکه خود در مقدمه آن می‌گوید، از او خواستند که در تاریخ خود جز از راستی و انصاف چیزی ننگوید و خائن را خادم و فرّار را کزّار بشمارد.

ویژگی این کتاب چنانکه از نامش بر می‌آید، ذکر حقایق تاریخی است. بعضی از وقایع را خلاف واقع ضبط کرده است، قرار بود آنچه را از مشاهیر و معتبران شنیده بی‌غرضانه بنویسد؛ اما، او خود نیز در ذکر بعضی حقایق اخبار سعی در حقایق‌نگاری ناگزیر از رعایت جانب احتیاط بوده است. این کتاب در دو جلد تألیف شده است. جلد اول، شرح وقایع سال‌های ۱۲۷۷-۱۲۶۵ ق است. جلد دوم، مشتمل بر مقدمه مؤلف و ذکر وقایع سال‌های ۱۲۷۹-۱۲۷۸ ق است.

وقایع اتفاقیه^۱ مجموعه گزارش‌های خفیه‌نویسان انگلیس در ولایات جنوبی ایران از سال‌های ۱۳۲۲-۱۲۹۱ ق است. این گزارش‌ها توسط فردی ایرانی و تابع انگلستان به انگیزه نگاهبانی از منافع دولت نوشته شده است که نام و نشان نویسنده مشخص نیست.

این گزارش‌ها شامل اوضاع اقلیم فارس «ولایت‌های جنوبی ایران»، حکومت و مأمورانش، ایلات و عشایر، مالیات «امور مالی»، افواج، مردم و روحانیون، درگذشت شخصیت‌ها... می‌باشد. هر یک از این گزارشات با عنوان عام «وقایع اتفاقیه»، زیر عنوان خُردتری از ماه‌های سال‌ها گنجانده شده است. نویسنده این گزارشات را با توجه به زندگی مردم کوچه و بازار و رویدادهای گوناگون میان صنف‌های مردم، شایعه‌ها، کُش‌ها و واکنش‌های رعیت و حاکمان در برابر یکدیگر سامان داده است.

فارسانمه ناصری^۲ یکی از مهم‌ترین آثار تاریخ‌نگاری دوران قاجاریه است. این کتاب توسط میرزا حسن فسائی به رشته تحریر درآمده است. این کتاب در دو گفتار مجزا در موضوع تاریخچه و موقعیت جغرافیایی فارس منتشر شده است. کتاب مزبور وقایع را تا سال ۱۳۰۰ ق / ۱۸۸۲ م. دنبال می‌کند. نویسنده کتاب،

۱. سعیدی سیرجانی، وقایع اتفاقیه، آسیم، تهران، ۱۳۸۳.

۲. حسینی فسائی، حاج میرزا، فارسانمه ناصری، مصحح منصور رستگار فسائی، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۸۲.

به نام ناصرالدین شاه فارسنامه ناصری نامیده است.

بخش اول کتاب از تاریخ زمان عمر بن الخطاب شروع می شود و ذیل هر سال وقایع اتفاقیه فارس را شرح می دهد. مبحث قاجار با اعمال حاج ابراهیم کلاتر و سلطنت آغامحمدخان شروع می شود؛ سپس به ترتیب شاهان قاجار را تا اواخر ناصرالدین شاه بیان می کند. بخش دوم این کتاب دربردارنده مشخصات اقتصادی و اجتماعی تجار و شرح شورش های مردم فارس در بروز حوادثی چون جنبش تنباکو، شورش برای گرانی نان... می باشد.

تاریخ منتظم ناصری^۱ اثر محمدحسن خان صنیع الدوله «اعتمادالسلطنه» که در ۳ جلد نوشته شده است. به استناد متون قرون گذشته بطور کلی به شرح ایران قبل از عصر قاجار می پردازد. آنگاه رویدادهای سیاسی، اجتماعی و تاریخی دوره قاجار را به تفصیل شرح می دهد. جلد سوم کتاب به دلیل در برداشتن نکات تاریخ اجتماعی ایران، در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است.

مرآت البلدان ناصری در زمره نوشته های محمدحسن خان صنیع الدوله «اعتمادالسلطنه» (۱۳۱۳-۱۲۵۱ ق / ۱۸۳۵-۱۸۵۹ م) از بزرگان عصر ناصری است. وی مدت ها ریاست و وزارت دستگاه های دولتی زمان ناصرالدین شاه را بر عهده داشت. زمانی نیز عضو مجلس شورای دولتی بود. نویسنده در «مرآت البلدان ناصری»^۲ بیشتر به جغرافیای ایران می پردازد؛ اما، مطالبی راجع به تاریخ اجتماعی ایران در لابلای سطور به چشم می خورد.

مآثر و الآثار:^۳ ناصرالدین شاه قاجار پنجاه سال بر ایران فرمان راند و صنیع الدوله که وزیر «انطباعات و دارالترجمه» روزگار او بود در سال چهارم حکومت وی این کتاب را نوشت به همین دلیل عنوان چهل سال تاریخ ایران را برای آن برگزیده است. چنانچه وی این کتاب را منتشر نمی کرد، بسیاری از

۱. اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان، تاریخ منتظم ناصری، مصحح محمداسماعیل رضوانی، دنیای کتاب، تهران، ۱۳۶۷.

۲. اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان، مرآت البلدان، مصحح عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث، محمدحسن خان، دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۶۷.

۳. اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان، چهل سال تاریخ ایران المآثر و الآثار، اساطیر، تهران، ۱۳۶۳.

اطلاعات درباره آن دوران از دست می‌رفت. از این‌رو، المآثر والآثار او را بسیار مهم و مغتنم باید شمرد. کتاب مزبور یکی از مهم‌ترین کتبی است که مستقیماً به تشکیلات اداری و سازمان‌های حکومتی اشاره می‌کند. مآثر والآثار با تکیه بر منابعی مانند روزنامه‌های دولتی، گزارش‌های دوایر دولتی، دفاتر و اطلاعات اشخاص مؤثر نوشته شده است.

المآثر السلطانیة^۱ نوشته عبدالرزاق بیک دنبلی (مفتون)، ترجمه محمدسید ابوزید، مراجعه و تقدیم عبدالحفیظ یعقوب حجاب است. این کتاب، بلندترین روایت و مستقیم‌ترین گزارش درباره نخستین جنگ‌های ایران و روسیه از آغاز تا معاهده گلستان است. شرحی فشرده از رخدادهای سلطنت فتحعلی شاه قاجار از پایان جنگ‌های نخستین تا آستانه هجوم دوباره نیروهای روس به خاک ایران را در بردارد؛ اما، گزارش جنگ‌های مرحله دوم در آن نیست. نویسنده به فرمان «دیوان سلطنت» یعنی شاه یا یکی از شاهزادگان، این اثر را به رشته تحریر درآورده است. بسیاری از رویداد نویسان گذشته و حال از این کتاب بهره جسته‌اند؛ از این‌رو، آنرا کتابی ارزشمند می‌توان برشمرد. نوشتار کتاب سبکی روان دارد و از هر تکلفی تهی و به حقیقت پایبند است. گرچه عبدالرزاق دنبلی به دلیل چیرگی بر ادب فارسی و عربی، نثری متکلفانه داشت؛ اما، در نگارش این کتاب از شیوه متعارف عصر خود بهره برده است. سبک وی در مآثر السلطانیة ادیبانه و پخته است. نثر مفتون، خود نمونه زنده‌ای از نثر روزگار «بازگشت ادبی» به‌شمار می‌رود و به خوبی تطور و دگرگونی آرام آرام نثر فارسی را نشان می‌دهد. درون‌مایه کتاب را به سه بخش می‌توان تقسیم کرد. نخست، تاریخ دودمان قاجار و داستان پیدایی سلطنت آنان به همت آقامحمدخان، فتحعلی شاه و عباس میرزا، (ولیعهد وی) که حاکم آذربایجان بود، می‌پردازد و گزارش درباره جنگ‌های ایران و روس، ایران و دولت عثمانی تا ۱۳۴۱ ق/ ۱۸۲۷ م. در همین بخش جای می‌گیرد. دوم، روایت دقیق از رویدادهای جنگ‌های ۱۲۴۱-۱۲۱۹ ق. است. سوم، تاریخ اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، نظامی، فرهنگی ایران و تاریخچه دگرگونی ایران در روزگار جدید و باز شدن درهای این

۱. دنبلی، عبدالرزاق، مآثر السلطانیة، به‌اهتمام غلامحسین صدری افشاری، ابن‌سینا، تهران،

کشور به جهان خارج و دادوستد با دولت‌های اروپایی است. این اثر با بیان کیفیت حالات طایفه قاجار آغاز می‌شود و پس از نقل فشرده حوادث روزگار آقا محمدخان، به شرح اوضاع و رویدادهای دوران سلطنت فتحعلی‌شاه تا حوادث ۱۲۳۰ ق می‌پردازد. ارزش ویژه کتاب، نوشته شدن آن به قلم منشی مخصوص دربار است. کسی که حتی به رویدادهای خُرد تاریخی آگاهی داشت به ثبت وقایع می‌پردازد. از این رو، آنچه را در دیگر کتاب‌های تاریخ نمی‌توان یافت در کتاب وی با شرحی دراز می‌توان دید. اگرچه مآثرالسلطانیه کتابی تاریخی و به ظاهر رسمی و حکومتی است، با موشکافی و ریزبینی در متن می‌توان گمان برد که نویسنده به‌رغم حفظ ظواهر حکومت، دیدگاه‌های خاص خود را در جاهای گوناگونی از آن آورده و حتی گاهی از خیانت‌ها و سستی‌های درباریان و اشخاص ضعیف به آسانی نگذشته است و آنان را به نیش قلم، نقد کرده است. این اثر را تنها ستایش حاکم وقت نباید پنداشت؛ بلکه، با توجه به جایگاه وی نشانه‌های فراوانی از وطن‌دوستی و بیگانه ستیزی نیز در اثر دیده می‌شود. برای نمونه، فتوای جهاد و تأثیر آنها در جنگ‌های ایران و روس از نظر او بسیار مهم بود. وی معتقد بود که «مسائل جهادیه» سال‌ها متروک بوده و هیچ‌یک از فضلا و علما در روزگاران پیش، به تدریس و مباحثه درباره آن‌ها توجه نکردند؛ زیرا، پادشاهان پیشین بدان‌ها نیاز نداشتند، اما هنگامی که این نیاز پدید آمد پس از چند روز مطالعه و تتبع، به دلیل تیزهوشی و سلامت ذهنی‌شان در آن مهارت یافتند.^۱

تاریخ بیداری ایرانیان^۲ نوشته ناظم‌الاسلام کرمانی در ۳ مجلد چاپ شده است. جلد اول، مقدمه نام دارد. گزارشی از زندگی و رجال معاصر مؤلف و تقضیلی از وقایع مهم اواخر سلطنت ناصرالدین‌شاه است. مقدمه‌ای بلند از نویسنده در جلد اول کتاب وجود دارد که به شرح حال آزادی خواهانی مانند،

۱. براقی، فضل‌الله، نگاهی به تصحیح و چاپ جدید کتاب مآثرالسلطانیه، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، ۹۲-۹۳، خرداد و تیر ۱۳۸۴؛ زیویار، فرهاد، نکاتی چند پیرامون منبع‌شناسی و جریان‌شناسی فرهنگی - تاریخی جنگ‌های ایران و روس، فرهنگ، ۲۸-۲۷، پاییز و زمستان ۱۳۷۷.

۲. کرمانی، ناظم‌الاسلام، تاریخ بیداری ایرانیان، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۸۷.

میرزارضا کرمانی، سیدمحمد طباطبایی و دولتمردان ترقی خواهی چون میرزا حسین خان سپهسالار و امیرکبیر می پردازد و حالات ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه را شرح می دهد. او همچنین شرح مبسوطی درباره امتیازنامه رژی نوشته و به دعوی میان علما و دربار بر سر این امتیاز پرداخت و نامه ها و تلگرام های فراوان این دو گروه را به یکدیگر آورده است.

میرزا عبدالرحیم طالبوف تبریزی (۱۳۳۵-۱۲۵۰ ق / ۱۸۳۴-۱۹۱۱ م.) نویسنده کتاب احمد^۱ یکی دیگر از روشنفکران عصر قاجاریه و مشروطیت بود. او نیز مانند سایر روشنفکران این عصر، منتقد و مخالف حکومت استبدادی بود که جنبه های مختلف نوگرایی، بویژه اصول مشروطیت غربی را مورد تأکید و ستایش قرار می دهد.

طالبوف در کتاب احمد از نابسامانی اوضاع اقتصادی، کساد تجارت، نبودن راه و احتیاج به امتعه خارجی شکایت دارد و علل این اوضاع را از یک سو، ندانم کاری و ضعف دولت و تجار. از سوی دیگر، دخالت بیگانگان می داند. وی پس از ذکر خصوصیات این وابستگی ها راه حل هایی را نیز مطرح می کند.

۲. رساله های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی

رساله های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی بسیاری در این دوره نوشته شده است. برخی از این رساله ها مطالب و نکات بسیار ارزشمندی درباره اوضاع اقتصادی ایران، موقعیت تجار و بازاریان و نقش آنان در تحولات سیاسی و اقتصادی کشور بدست می دهد. در ادامه به شرح سه رساله تاریخی در این دوره که در پژوهش پیش رو مورد استفاده قرار گرفته، می پردازیم.

رساله شیخ و شوخ^۲ رساله ای انتقادی از قالب گفتگوی میان یک سنت گرا و یک فرنگی مآب که توسط احمد مجاهد گردآوری شده است. این کتاب رساله ای انتقادی با رویکرد فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و حتی در بعضی بخش ها نظامی و اقتصادی است. سبک نگارش روایی و داستان گونه و متعلق به اواخر عصر قاجار می باشد. شاید شیخ و شوخ جزء معدود آثاری باشد که این گونه عریان، به

۱. طالبوف، عبدالرحیم، کتاب احمد، فرانکلین، تهران، ۱۳۴۶.

۲. مجاهد، احمد، رساله شیخ و شوخ، انتشارات روزنه، تهران، ۱۳۷۲.

این تقابل دامن می‌زند. درحقیقت این رساله که بازگوکننده داستان مناظره بین یک شیخ و جمعی از معلمان و صاحب‌منصبان مدرسه دارالفنون است، قصد ندارد بدون نظر به واقعیات اجتماعی و فرهنگی جامعه زمان خود به نقد بنشیند. شیخ که درحقیقت همان نویسنده است در بعضی از فصول اگر به فرنگی مآبی ایراد وارد می‌کند تنها از جهت تشبه به کفار نیست، که معترض است و تسهیل زندگی خلق‌الله را در رفع آن می‌بیند. مجاهد در مقدمه‌ای در ابتدای این رساله، اشاره‌ای به مکتوبات دیگر این مؤلف نامعلوم دارد.

مناظره شیخ و شوخ را می‌توان به دو بخش کلی تقسیم کرد. اول، ایرادات شیخ به علوم جدید و دفاعیات او از علوم بومی و سنتی. دوم، فصلی در نقد مفاسد اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی از مدرسه دارالفنون آغاز شده و به دولت و صاحبان‌مناصب در صفوف مختلف ختم می‌شود. البته بخش دوم مفصل‌تر است و عمق نکته سنجی آن بر بخش اول می‌چربد. حتی بخش ابتدایی انتقادات شیخ تحت آسیب‌شناسی بخش دوم طرح می‌شود. چنان‌که اگر شیخ علوم چون پولیتیک، دیپلماسی، ... را به سخره می‌گیرد، جاب‌جا مثال‌های ملموس می‌آورد. با این حال اساس انتقادات بر وضعیت تعلیم و تعلم بر وضعیت و تولیدات مدرسه دارالفنون یا به قول مؤلف «معلم‌خانه» قرار گرفته است. زبان ساده و تند رساله در تشریح وضعیت تعلیم و تعلم در دارالفنون گاه به قدری فرازمانی می‌شود که خواننده گمان می‌کند این‌ها یادداشت‌هایی است که فردی در هجو و نقد بعضی مؤسسات آموزشی عالی ایران امروز و بنیادهای مدرک‌فروشی نوشته است. برای مثال «جای‌گریه است خنده امان نمی‌دهد از این‌گوساله‌های سامری که خود را به فضل، سواد، تصنیف، تألیف مشهور کردند و به قدر یک الاغ ادراک ندارند. به خدا جای‌خنده است ولی گریه مجال نمی‌دهد که منصب‌فروشی شغل قدیم دولت ایران بود. حال علم‌فروشی هم به آن ضمیمه شده است. شما را به خدا قسم کسی دیده است در هیچ دولت و در هیچ تاریخ وزیر علوم بی‌سواد. کسی دیده است وزیر اطلاعات بی‌سواد. نامه دانشوران را ده نفر دیگر جان می‌کنند و می‌نویسند فلان‌السلطنه را که دلیل بر بزرگی خود را قطر شکمش قرار داد است مصنف واقع می‌شود بی‌چاره میرزای فروغی احمق جان بکنند و دیگری صاحب کتاب مرآت‌البلدان شود.»

نباید از نظر دور داشت که این رساله در دوره‌ای نوشته شده که جامعه ایران با انواع و اقسام معضلات و بی‌سری و سامانی‌ها دست به گریبان بوده است. با این حال نویسنده رساله در هر جا که توانسته با توجه به موضوع بحثش که غالباً وضعیت علم در ایران بوده پیشنهادات و طرح‌هایی را مطرح کرده است. برای مثال، پیشنهاد تأسیس انجمن معارف در ایران، سر و سامان دادن به وضعیت چاپ، نشر کتب علمی در ایران، دولتی شدن این بخش و یا پیشنهاد تأسیس کتابخانه‌های عمومی.

کتاب شامل ماجرای یک خواب است؛ اما، محاجه شیخ و شوخ و آن مجلس مهمانی که کتاب را تشکیل می‌دهد و با بیدار شدن راوی از خواب به پایان می‌رسد در واقع تمام این پرسش‌ها و پاسخ‌ها ساخته و پرداخته ذهن نویسنده است که با سبکی داستانی نوشته شده است. فرنگی مآب از وضع فرهنگی ایران شکایت می‌کند و از نادانی و جهل گردانندگان مملکت، از اینکه دنیا عوض شده است و ایرانیان در خوابند سخن می‌گوید. سنت‌گرا که فکر علوم فرنگ است عقیده دارد که تقلید از فرنگ سودی ندارد و در مورد قانون هم نوشتن آن مهم نیست، بلکه اجرای آن اهمیت دارد. بدیهی است که این گفتگو به بن‌بست می‌رسد و فرنگی مآب قانع می‌شود و نه سنت‌گرا. باین‌همه نوع نگاه، آسیب‌شناسی اجتماعی - سیاسی و نقد نظام علمی سال‌های پایانی عصر قاجار از امتیازاتی است که این رساله را ممتاز می‌کند.^۱

محمدشفیع قزوینی مؤلف کتاب «قانون قزوینی»^۲ است. این کتاب رساله‌ای خطی در زمینه انتقاد از اوضاع اداری و اجتماعی ایران دوره ناصری به همراه رساله پیشنهادی برای اصلاح امور مملکت است. قانون قزوینی از این جهت دارای اهمیت است که به قلم یک کسبه بازار نگارش شده است، لذا نشان دهنده این مسئله می‌باشد که بازاریان با روشن‌بینی مسائل و مشکلات سیاسی و اجتماعی را درک می‌کردند. کتاب قزوینی گذشته از ارزشی که در زمینه انتقاد

۱. حریری، مصطفی، مناظره شیخ و شوخ نگاهی به یک رساله انتقادی اواخر عصر قاجار، راه، ۱۵، ۱۳۹۰.

۲. قزوینی، محمدشفیع، قانون قزوینی «انتقاد اوضاع اجتماعی ایران دوره ناصری»، به کوشش ایرج افشار، طلایه، بی‌جا، ۱۳۷۰.

اجتماعی دارد از لحاظ اقتصادی و شرح مسائل و مباحث مربوط به جریان پول رایج، گمرکات، صنایع و فقر عمومی حائز اهمیت است.^۱ رساله‌های میرزاملکم‌خان ناظم‌الدوله. یکی از روشنفکران عصر قاجاریه و مشروطیت که اندیشه‌های سیاسی‌اش درباره حکومت و سیاست از اهمیت فراوانی برخوردار است میرزاملکم‌خان ناظم‌الدوله ۱۳۲۶-۱۲۴۹ ق/ ۱۸۳۳-۱۹۰۸ م. می‌باشد، که در کتابی با عنوان «رساله‌های میرزاملکم‌خان ناظم‌الدوله»^۲ توسط حجت‌الله اصیل گردآوری شده است. مجموعه حاضر، کتابی است که تقریباً همه رساله‌های شناخته شده ملکم در آن گنجانده شده است. انتقاد از حکومت قانون و حکومت استبدادی و تأکید و تلاش برای ایجاد رژیم که برپایه قانون حکفرما باشد، بخش مهمی از اندیشه‌های ملکم‌خان را در برمی‌گیرد.

شرح حال‌ها، سفرنامه‌ها و خاطرات

از دیگر منابع بسیار مهم خاطرات، شرح حال‌ها و سفرنامه‌های این عصر است. عصر قاجار یکی از غنی‌ترین دوره‌های تاریخ ایران از نظر تعداد شرح حال‌ها و سفرنامه‌ها می‌باشد. سیاست خاص شاهان قاجار، سبب شد تا سیاحان اروپایی به ایران جلب شوند و به نگارش کتب بسیاری بپردازند. با مطالعه این آثار می‌توان به پاره‌ای مطالب با ارزش درباره وضع بازاریان و چگونگی تحولاتی که در این دوران در جریان بوده، بدست آورد.

شرح زندگی من^۳ شرحی از زندگی اجتماعی مردم ایران به‌ویژه تهران در روزگار قاجاریه و اوایل دوره پهلوی است که در قالب زندگینامه نویسنده عرضه

۱. فصل اول کتاب شامل ۶ بخش است که در باب قحطی پول ایران، عدم توازن واردات و صادرات، بیان اهل صنایع در ایران... در فصل دوم در بیان تنگی نان که در بعضی بلاد ایران و خیانت خباز به حد افراط رسیده. و بقیه فصول تا فصل پنجم نیز به همین ترتیب به انتقاد از اوضاع اقتصادی و اجتماعی ایران عصر ناصری می‌پردازد. احمد اشرف، قانون قزوینی، ایران‌نامه، سال یازدهم، ۱۳۷۲، صص ۵۶-۵۵۸.

۲. اصیل، حجت‌الله، رساله‌های میرزاملکم‌خان ناظم‌الدوله، انتشارات نی، تهران، ۱۳۸۱.

۳. مستوفی، عبدالله، شرح زندگانی من، تهران، انتشارات زوار، ۱۳۸۴.

می‌شود. نویسنده مردی اداری و دیوانی در عصر قاجار بود که در سال ۱۲۹۴ متولد و در سال ۱۳۲۹ درگذشت.

این کتاب که به حق «تاریخ اجتماعی دوران قاجار» نام گرفته است، نثری شیرین و ساده دارد و نویسنده در آن با دیدی تیزبینانه به شرح آیین‌ها و سنت‌ها و ویژگی‌های شخصی خویش می‌پردازد و از رویدادهای روزگارش نیز به همین سبک سخن می‌گوید. شرح زندگانی من از بی‌طرفی فراوان و طنزی شیرین برخوردار است.

روایت‌های داستانی این کتاب که به قصه بلند خوش‌خوانی می‌مانند، گاه موجب خنده می‌شوند و گاهی دل‌سوزی برای وطن. داستان زندگانی من، از شیرینی و تلخی و گزارش دودمان قاجار در ایران سخن می‌گوید. روایت مستوفی از تاریخ اجتماعی دوره قاجار بیش از اینکه روایتی شخصی درباره خودش باشد، از احوال و اوضاع مملکت آن عصر گزارش می‌دهد. نثر وی در این کتاب همان نثر دوره قاجار و پهلوی است؛ اما، مخاطب امروز نیز آنرا شیرین و روان می‌یابد. نویسنده می‌کوشد تا در روایت‌هایش سوگیری نکند. بی‌گمان تلاش‌های او را در این باره نمی‌توان بی‌ثمر دانست. این کتاب به دلیل ویژگی‌های منحصر به فردش در نگارش وقایع عصر ناصری در تمامی فصول مورد استفاده قرار گرفته است.^۱

حیات یحیی،^۲ تألیف یحیی دولت‌آبادی است. این کتاب درحقیقت مشاهدات و خاطرات نویسنده در دوره مشروطیت می‌باشد. موضوع کتاب حیات یحیی در ارتباط با سرچشمه‌های انقلاب سیاسی در ایران، رویدادگرانی

۱. عبدالله مستوفی در روزگار ناصرالدین‌شاه به دنیا آمد. جلد یکم این کتاب، از پادشاهی آقامحمدخان قاجار آغاز و تا پایان سلطنت ناصرالدین‌شاه دنبال می‌شود. آنگاه به شرح زندگانی خود در دوره ناصرالدین‌شاه می‌پردازد. گزارش‌های او درباره طبقات اجتماعی و شغل و درآمد، طرز فکر و چند و چون سفرها، بیماری‌ها و ویژگی‌های فرهنگی - اجتماعی و سیاسی - اقتصادی عصر ناصری و شیوه کشورداری قاجاریان را به نیکی آشکار می‌سازد. مجتبی، مینویی، شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه، راهنمای کتاب، ۵۳. زمستان ۱۳۴۳.

۲. دولت‌آبادی، یحیی، حیات یحیی، انتشارات عطار، تهران، ۱۳۷۱.

قند، جنگ و غارت و بدبختی در ایران آن روزگار می باشد، در بردارنده مشهودات روزانه حاج یحیی دولت آبادی از اعضای کوشای حوزه مرکزی انقلاب مشروطیت است.

نثر این کتاب چهار جلدی، ساده و روان به نثر سرگذشت نامه ها نزدیک است. بی پردگی نوشتار این اثر و آشکار بودن درون مایه اش بر اهمیت آن می افزاید. جلد یکم از این کتاب چهار جلدی، شرح روزگار جوانی و دوران علم آموزی نویسنده را دربردارد. مؤلف سپس شرح مفصلی راجع به محافل آموزشی مانند انجمن معارف و دیگر مدارس ارائه می دهد.

کتاب خاطرات تاج السلطنه^۱، نویسنده کتاب دختر ناصرالدین شاه و توران السلطنه، در سال ۱۳۵۱ متولد شد. این اثر از سودمندترین و مهم ترین زندگینامه های بازمانده از روزگار قاجاریان است. خاطرات وی سرگذشت او را از آغاز زندگی تا هنگام جدایی از همسرش در بر می گیرد.

تأثیرپذیری نویسنده از داستان ها و قصه های فرنگی به زبان اصلی یا با ترجمه فارسی در نثر وی آشکار است. چنان که خاطرات او را نه گزارشی به سبک نویسندگان روزنامه ها که داستان تاریخی بلندی درباره روزگار زندگی وی باید خواند. نویسنده از مشروطیت، حقوق زنان، آزادی، مساوات و قانون در این اثر دفاع کرده است. خاطرات تاج السلطنه از دوران کودکی اش آغاز می شود؛ این کتاب اطلاعات ارزشمندی درباره حرم پادشاه و اندرون، وضع بد بهداشتی، فراگیری وبا، وظیفه دولت در این باره، قانون اساسی، کمی درآمد کارگران، خانواده ها و وضع نگران کننده آموزش و پرورش کودکان و ... سخن به میان می آورد.

خاطرات حاج سیاح، میرزا محمدعلی فلاحتی مؤلف سفرنامه و «خاطرات حاج سیاح»^۲ می باشد. وی به دلیل سفر ۱۸ ساله اش به گرد جهان به حاج سیاح معروف شد.

خاطرات او در بردارنده گزارشات سفرهای او از شهرهای ایران و نگاهی

۱. تاج السلطنه، خاطرات تاج السلطنه، نشر تاریخ ایران، تهران، ۱۳۶۱.

۲. سیاح، حمید، خاطرات حاج سیاح، مصحح سیف الله گلکار، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۵۹.

انتقادی به اوضاع اجتماعی و اقتصادی ایران آن روز است. خاطرات حاج سیاح به رقم ارزش‌های تاریخی، اجتماعی، روایت‌های دسته اول و توجه به ریشه‌های انقلاب مشروطیت از عیب و کاستی خالی نیست.

سیاحت‌نامهٔ ابراهیم‌بیگ^۱ نوشتهٔ زین‌العابدین مراغه‌ای از مهم‌ترین نمونهٔ ادبیات انتقادی عصر قاجاریه است، آگاهی‌ها و تمایلات روشنفکرانهٔ یک بازرگان ایرانی را منعکس کرده است.

مراغه‌ای در این کتاب با تشریح نابسامانی‌ها و عقب‌ماندگی‌های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در عصر قاجاریه به انتقاد از سیاست، اقتصاد، حکومت، روحانیت و برخی اخلاق و اعتقادات جامعهٔ ایرانی می‌پردازد. مراغه‌ای در کتاب خود، از برخی نوگرایی‌ها و مفهوم جدید ملت و حاکمیت ملی، حقوق اجتماعی، تفکیک قوا، قانون و حکومت قانون حمایت کرده است.

آشنایی و احاطه به زبان، ادبیات و متون قدیمی تاریخ ایران، ملکم را بر آن داشت تا کتاب معروفی به نام «تاریخ کامل ایران»^۲ به رشته تحریر درآورد.

این کتاب اثری تحقیقی است در تاریخ عمومی ایران، که برای مردم انگلستان نوشته شده. شامل مطالبی در مورد حدود و جغرافیای ایران است. کتاب نامبرده به صورت تاریخ عمومی و به ترتیب و توالی سلسله‌های حکومتگر ایران در دو جلد در قالب یک مجلد تدوین شده است.

سرپرسی سایکس به عنوان افسر انگلیسی، سفر به نواحی شرق را در سال ۱۸۹۲ م. آغاز کرد. تجربیات وی در سفرهای متعدد به مناطق مختلف و ایران، انگیزهٔ نوشتن چندین کتاب شد. «ده هزار میل در ایران»، «تاریخ افغانستان»، «تاریخ ایران»^۳ از جمله تألیفات وی دربارهٔ این نواحی است.

تاریخ ایران در دو جلد، از مجموعه کتب تاریخ عمومی می‌باشد. این کتاب،

۱. مراغه‌ای، زین‌العابدین، سیاحت‌نامهٔ ابراهیم‌بیگ، انتشارات اسفار، تهران، ۱۳۶۴.

۲. ملکم، سرجان، تاریخ کامل ایران، ترجمهٔ میرزا اسماعیل حیرت، انتشارات اسفار، تهران، ۱۳۸۰.

۳. سایکس، سرپرسی، تاریخ ایران، ترجمهٔ محمدتقی فخرداعی گیلانی، انتشارات افسون، تهران، ۱۳۸۰.

یکی از صدها نوشته تاریخی بشمار می‌رود، به کوشش مأموران سیاسی - نظامی بیگانه نوشته و در قالب دو جلد (نود فصل و یک مقاله پایانی) عرضه شده است. شیوه تاریخ‌نویسی سایکس، تازه است. زیرا، وی در شرح حال شاهان و وضع دربارهای آنان، از آوردن افسانه‌ها و خطابه‌های تاریخی و نکاتی مانند آنها کمابیش خودداری می‌کند. وی بیشتر به نقل رویدادهای برجسته و مهم روزگار آنان می‌پردازد. افزون بر این، گاهی به انگیزه بهره‌گیری عملی از تاریخ میان حوادث رابطه‌ای معنوی برقرار می‌کند. با توجه به اینکه خودش از کارشناسان نظامی جنگ آزموده بوده است، به رغم بیشتر تاریخ‌نویسان که به رویدادهای خرد جنگی نپرداخته‌اند، آیین صف‌آرایی، چاره‌اندیشی‌های نظامی، طرز حملات و به کارگیری جنگ‌افزارهای (آلات حرب) گوناگون را شرح می‌دهد، علل شکست‌ها و پیروزی‌ها را روشن می‌سازد. از دیگر ویژگی‌ها یا تازگی‌های کتاب، مباحث ادبی، فنی و اجتماعی آن است.

اگرچه نویسنده در ذکر خوبی‌ها و ویژگی‌های برجسته ایرانیان می‌کوشد؛ از نقد صریح کمبودها و عیب‌های آنان به‌ویژه رفتار طبقه‌های بالا و حکومت‌های ناصالح و دولت‌های خودسر، پرهیز نمی‌کند.

ایران و قضیه ایران^۱، این کتاب تألیف جرج ناتانیل کرزن (سیاستمدار و نویسنده انگلیسی) است. کتاب وی با نام ایران و قضیه ایران حاصل کوشش سه ساله‌اش در این کشور با عنوان خبرنگار روزنامه تایمز است. این کتاب در بردارنده اطلاعات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، جغرافیایی و آثار تاریخی شهرهای مختلف ایران می‌باشد.

هدف از نگارش این اثر، سیاسی بوده و بیشتر به رقابت‌های روسیه و انگلیس در ایران پرداخته است. یکی از نکات مهمی که در لابلای سطور این اثر نظر خواننده را به خود جلب می‌کند، دید مؤلف نسبت به فرهنگ و کیفیت زندگی ایران زمان قاجار است. در نتیجه، با مطالعه کتاب نه فقط به گزارشی در باب وضع ایران آن زمان می‌توان دست یافت، بلکه از فصلی به فصل دیگر، جریانات و اموری را که آن دولت برانگیخته است، می‌توان شناخت. تنها

۱. کرزن، جرج ناتل، ایران و قضیه ایران، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۷۳.

از طریق اشراف بر این مطالب است که خواننده مسائل مورد نظر را دریافته و یا اینکه قادر به تصور وضع و حال آن زمان می شود. بی شبهه اثر وی یکی از منابع ارزشمند دربارهٔ ایران سدهٔ نوزدهم میلادی قلمداد می شود.

کتاب آدم‌ها و آیین‌ها^۱ توسط نویسنده و گردشگر مشهور ایتالیایی مدام کارلاسرنا نگارش شده است. علیرغم اینکه وی کتاب‌های متعدد در شرح سفرهایش به رشتهٔ تحریر در آورده؛ اما، زندگینامهٔ کامل و مفصلی از وی در دست نیست. به هر ترتیب، این زن محقق ایتالیایی در سال ۱۲۹۳ ق / ۱۸۷۷ م، مقارن با سی امین سال سلطنت ناصرالدین شاه یعنی کمی بعد از عزیمت شاه ایران برای دومین بار به اروپا، کشورمان را ترک کرد.

این زن که حس کنجکاو و او را واداشت تاریخ این سفر پر مخاطره را بنویسد، چنان در جمع‌آوری وقایع مهارت به خرج داد، که زبان بسیاری از پژوهشگران و محققان امروزی را به تمجید و ستایش از خود گشود. به گمان ما، آنچه بیش از جنبه‌های تاریخی بر ارزش و اهمیت کتاب می افزاید، پرداختن وی به خلقیات و آداب و رسوم ایرانی، بویژه در زمینهٔ مسائل مربوط به زنان آن زمان است. نویسنده با دقت و ظرافت تمام به تشریح و توصیف صحنه‌هایی که دیده و شنیده همت می‌گمارد.

سه سال در دربار ایران^۲ نوشتهٔ ژان فوریه پزشک و یژه ناصرالدین شاه است. او در سال ۷-۱۳۰۶ ق / ۱۸۸۹ م در سفر سوم ناصرالدین شاه به عنوان جانشین دکتر طولوزان به ایران آمد.

کتاب فوریه علاوه بر شرح خاطرات سفر یک اروپایی به ایران به لحاظ توصیف مکان‌های تاریخی، بیان موقعیت جغرافیایی مناطق، شرح و بسط مسائل اجتماعی از دیدگاه‌های عرفی و مذهبی و بیان وضعیت مردم ایران در عهد ناصری حائز اهمیت بسیار است.

دیدن وضعیت اسفبار نقاط مختلف ایران و ایرانیان در عصر ناصری، فوریه را به تأسف و واداشت. او در جای جای خاطرات خود به این مسأله اشاره کرده

۱. سرنا، کارلا، آدم‌ها و آیین‌ها، ترجمهٔ علی اصغر سعیدی، انتشارات زوار، تهران، ۱۳۶۲.
 ۲. ژان فوریه، ترجمهٔ عباس اقبال آشتیانی، سه سال در دربار ایران، انتشارات علم، تهران، ۱۳۸۵.